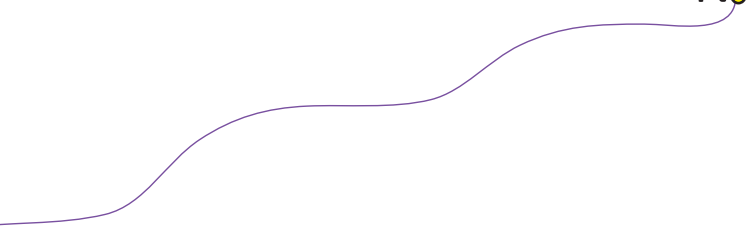

Toevallige ontmoetingen

Over het belang van vluchtige bindingen

N. Naber

Toevallige ontmoetingen

Over het belang van vluchtige bindingen.

13 augustus 2008

Nick Naber

Markt 12

1354 AT Almere

nick@kwatz.nl

0398527

Bachelor of Science scriptie voor Gedrag en Samenleving aan de Universiteit van Amsterdam onder begeleiding van Lex Veldboer en Bernard Kruithof.

Met dank aan Sandra Trienekens, Mike de Kreek, Geke Meessen, Lieke Vogelvang, Karen Heijne, Marian Huisman en de HOIO's. Drukwerk met dank aan Stichting ABRI.

Voorwoord

De aanleiding voor deze scriptie over toevallige ontmoetingen is mijn vorige bachelor scriptie; de Agogische stad (Naber, 2006). Hierin is het publieke domein neergezet als werkveld voor Culturele Maatschappelijke Vorming. In deze tweede scriptie in dezelfde richting wordt er meer diepgang gezocht door op een meer wetenschappelijke manier te verantwoorden waarom het publieke domein belangrijk is.

Een tweede reden voor de scriptie is meer persoonlijk. Zowel toevallige ontmoetingen als de verhouding tussen Almere en Amsterdam zijn belangrijke thema's voor mij. Toevallige ontmoetingen omdat ik hier zelf tamelijk klungelig in ben en toch de grote stad mentaliteit mis. Wat het tweede punt betreft ben ik een geboren en getogen Almeerder. Ik heb daarom een thuis gevoel bij Almere en doe ook veel van mijn projecten daar, zoals het onderzoek naar toevallige ontmoetingen dat parallel loopt aan deze thesis. Desondanks is er bij elke presentatie die ik geef wel iemand die terloops uit mijn verhaal concludeert dat ik inmiddels wel in Amsterdam woon. Beide spanningsvelden houden mij bezig en het was daarom leuk er met een ander oog naar te kijken.

Een scriptie schrijven is wederom hard werk geweest. Het eerste creatieve deel vind ik leuk, ideeën zoeken, *mapping* en de grote lijn opzetten. Natuurlijk ben ik hier dan ook te lang mee bezig geweest. Het tweede deel ligt mij minder, ook gezien het redelijk diffuse onderwerp, heeft het veel moeite gekost om het in een structuur vast te leggen. Met alle hulp van mijn meer tekstuele vrienden, waar ik zeer dankbaar voor ben, ben ik een heel eind gekomen en ligt mijn scriptie hier voor u.

Nick Naber

13 augustus 2008, Amsterdam.

Samenvatting

Het publieke domein, de ruimte waarin vreemden elkaar ontmoeten, staat onder druk door een cultuur van angst en controle. Binnen het discours wordt deze teloorgang van het publieke domein vaak betreurd omdat de ontmoeting in dat publieke domein belangrijk wordt geacht. De uitwerking hiervan blijft hierbij op een oppervlakkig niveau steken. In deze thesis worden toevallige ontmoetingen verder uitgewerkt.

Toevallige ontmoetingen zijn tamelijk vluchtige interacties met vreemden tijdens de dagelijkse gang van zaken. Interactie is het samenvallen van de definitie die twee personen aan een situatie geven waardoor hun gedrag elkaar aanvult. Waar de definitie niet (meer) samenvalt, komt de interactie tot een (mogelijk pijnlijk en schaamtevol) einde. De interactie vindt plaats in de publieke sfeer waardoor het moeilijker is de ander in te schatten om de definitie te laten samenvallen. Het gaat daarmee niet om een sterke of zwakke maar om een vluchtige binding. Voorbeelden van type interactie zijn groeten, hulp verlenen of ruzie maken. Interactie verschilt ook van aard, er kan zich een praktisch probleem aandienen, de situatie moet gedefinieerd worden, uit sociabiliteit en als uiting van de identiteit van combinaties daarvan.

Om toevallige ontmoetingen te laten ontstaan moet er aan een aantal voorwaarden voldaan worden. Ten eerste is er de aanwezigheid van stedelijkheid, het voornamelijk onder vreemden bevinden. Zonder onbekenden is er geen kans op willekeurige ontmoeting. In een vergelijking tussen Almere en Amsterdam is te zien dat stedelijkheid ontstaat waar er veel verschillende dagelijkse leefpatronen bestaan onder de inwoners. Hiervoor is diversiteit nodig in de achtergrond van de bewoners, in de gebouwen en in functies. Deze diversiteit moet zichtbaar zijn in het dagelijks leven om zo de complexe stad te vormen waarin mensen elkaar kruisen.

Waar vreemden samen zijn geldt de norm van beleefde onoplettendheid, men erkent elkaar maar laat elkaar ook met rust. Om toevallige ontmoetingen te laten ontstaan moet dit worden doorbroken. Dit gebeurt bijvoorbeeld wanneer er iets misgaat in een situatie, zoals vertraging met de trein. Men is dan geneigd om elkaar aan te spreken om vast te stellen of te bevestigen wat er aan de hand is, dit is gedeelde openheid. In andere gevallen kunnen

individuele personen aangesproken worden als zij op een bepaalde manier opvallen of iets raars doen, de zogenaamde open positie. Andere voorwaarden zijn het openstaan en een aantal vaardigheden ten aanzien van het aangaan en in stand houden van de interactie.

Toevallige ontmoetingen hebben als belangrijkste gevolg dat zij hun eigen voorwaarden versterken. Er is daarmee een dialectische band tussen stedelijkheid en toevallige ontmoetingen. De vaardigheden en houding die nodig zijn voor ontmoetingen worden eveneens versterkt. Twee andere gevolgen zijn de vormingseffecten 'thuis voelen' en 'cognitieve cohesie'. Door toevallige ontmoetingen ontstaat er een vertrouwen in de eigen vaardigheden en een bekendheid met de plek waar ze plaatsvinden, men ervaart een gevoel van gastheer, of thuis, te zijn. Cognitieve cohesie is het besef en vervolgens het streven naar één te zijn op een abstract niveau en daarmee de ruimte te geven aan de diversiteit van alledag.

De huidige samenleving is dermate divers dat ondanks verwoede pogingen tot controle de onbekende ander niet uit te sluiten is. Om verhitte confrontaties te voorkomen is het wijs om stapsgewijs de vaardigheden en houding te ontwikkelen om met die ander om te gaan. Toevallige ontmoetingen in het publieke domein zijn daarbij onontbeerlijk door hun verankering in de dagelijkse gang van zaken en hun willekeur. In de huidige diverse wereld is het publieke domein daarom een essentiële ruimte voor de vorming van mensen.

Inhoud

Inleiding.....	2
Afbakening	3
Methodologie.....	4
Toevallige ontmoetingen	6
Interactie	6
Orde en het publieke domein	9
Vluchtige bindingen.....	12
Aard van de ontmoeting	14
Voorwaarden voor ontmoeting	18
Stedelijkheid.....	18
Intermezzo: Almere en Amsterdam.....	20
Gedeelde openheid.....	22
Open posities.....	23
Openstaan	27
Vaardigheid	28
Gevolgen van ontmoeting	30
Acute gevolgen.....	30
Leereffecten	31
Thuis voelen	32
Cognitieve cohesie	34
Versterkend effect.....	35
Voorwaarden en gevolgen	37
Conclusie	39
Referenties.....	41

Inleiding

Er wordt heden ten dage gesproken van de mogelijke verdwijning van het publieke domein (Jacobs, 1961, Sennett, 1977, Lofland, 1998, Reijndorp, 2002). In de moderne samenleving is er daarom steeds minder plek en tijd om *de ander*, de kenmerkende bewoner van het publieke domein, tegen te komen. In de discussie over dit onderwerp wordt vaak ingegaan op de belangen van deze ontmoeting en hoe een nieuwe vorm hiervoor te zoeken. De belangen die gegeven worden, richten zich naar mijn idee echter meer op een ideaal van wezenlijke ontmoeting en het ontstaan van duurzame relaties.

De feitelijke ontmoeting, die mij veel lichter, vluchtiger en willekeurig lijkt, blijft veelal buiten het zicht. Kleine praatjes op straat, iemand de weg wijzen of een flirt zijn niet vaak het onderwerp van onderzoek. Juist het belang van deze korte ontmoetingen en de relatief weinige aandacht (en de recente ervaring daarvan) voor vluchtige bindingen ten aanzien van sterke of zwakke bindingen (Muller, 2002, Blokland, 2005, 2006, Soenen, 2006) vormen de motivatie voor deze thesis. Om de discussie binnen dit discours beter te kunnen voeren wordt er in deze thesis specifiek gekeken naar deze toevallige ontmoetingen.

De vraag die deze thesis beoogt te beantwoorden luidt dan ook: 'Wat is het belang van toevallige ontmoetingen?'. Om deze vraag te kunnen beantwoorden worden de volgende deelvragen behandeld: 'wat is de aard van toevallige ontmoetingen?', 'wat zijn de voorwaarden voor toevallige ontmoetingen?' en 'welke gevolgen hebben toevallige ontmoetingen?'. Hierbij wordt er met name gesteund op het werk van Goffman en Lofland, daarnaast wordt er empirisch materiaal gebruikt.

Hierdoor ontstaat er een specifiek en meer gefundeerd beeld van toevallige ontmoetingen. Dit beeld kan gebruikt worden om meer data te verzamelen over deze ontmoetingen en de verbanden met het publieke domein te onderzoeken. Op deze wijze kan bovenstaande discussie over het verdwijnen van het publieke domein ten aanzien van privatiseringen, sanering en functionalisering op een meer inhoudelijk niveau worden gevoerd. De omschrijvingen en het belang van toevallige ontmoetingen blijven in het huidige discours te vaag om deze inhoudelijke discussie te voeren. In deze thesis wordt een aanzet gemaakt tot het concretiseren van dit vraagstuk.

Afbakening

De hoofdvraag, 'wat is het belang van toevallige ontmoetingen?', bestaat uit een aantal begrippen die uitleg behoeven. Het gaat om de begrippen belang, toevallig en ontmoetingen, deze worden hier kort uiteengezet. Ten eerste het belang. Het gaat hier om de vraag wat er door deze ontmoeting in de fysieke openbare ruimte tot stand komt. Wat zou er gebeuren als deze ontmoetingen er niet zouden zijn? Om zo duidelijk te maken wat voor waarde er in deze toevallige ontmoeting schuilt.

Ten tweede het toevallige. Dit betekent dat het gaat om ontmoetingen die niet van te voren gepland zijn door de mensen die elkaar ontmoeten en dat zij onbekenden van elkaar zijn. In die zin zou men het ook willekeurige ontmoetingen kunnen noemen, ontmoetingen die plaatsvinden in de normale loop van de dag. Ze ontstaan uit situaties die in de literatuur aangeduid worden als het publieke domein. In deze situaties zijn zoveel mensen aanwezig, dat de kans op ontmoeting zo groot is dat die ook daadwerkelijk plaatsvindt. Het gaat hier niet om de bredere interpretatie van toeval, een gemeenschappelijkheid vinden tijdens een ontmoeting. In de meeste gevallen is er namelijk wel een link aanwezig. Het onderstaande citaat vertelt over een dubbele toevallige ontmoeting, de eerste zoals bedoeld in deze thesis en de tweede een beetje te toevallig.

Ontmoeting bij Albert Heijn, 50 cent te kort op zak. Een persoon achter mij betaalt de 50 cent met de woorden: 'volgende keer mag u voor mij betalen'. Twee maanden later kom ik dezelfde persoon tegen in de parkeergarage. Té weinig geld op zak voor het parkeergeld. Ik stond achter haar en klopte op de schouder: 'zal ik deze dan maar betalen?'. We komen elkaar regelmatig tegen en moeten er elke keer om lachen. (pos.136)

Het derde begrip is ontmoeting, dit is het meest gecompliceerde begrip. In de eerste plaats gaat het om het ontmoeten van 'de ander' zoals bedoeld door Rijendorp (2002) of 'de vreemde' van Lofland (1998). Dit kan zowel een biografische, nog nooit ontmoette, als een culturele, andere symbolische wereld/kapitaal, ander zijn (Lofland 1998). Het is niet de bedoeling dit concept verder uit te werken maar het is van belang te benadrukken dat het om het ontmoeten van onbekenden gaat. Ook gaat het erom hoe mensen zich verhouden tot die onbekenden. Het gaat mij nadrukkelijk alleen om lichte vormen van ontmoetingen. Het gaat niet om sterke of zwakke bindingen maar vluchtige bindingen. Deze ontmoetingen

blijven daarmee op de onderste trede van de ontmoetingsladder (RMO, 2005) en klimmen niet omhoog richting meer duurzame bindingen.

Methodologie

De thesis beoogt antwoorden op de vraagstelling te vinden door een deel literatuur- en een deel empirisch onderzoek. Dat wil zeggen dat bestaande kennis hierover bijeen wordt gebracht en dit wordt aangevuld met een deel empirie. In dit geval wordt gebruik gemaakt van een theoretisch kader dat inzicht geeft in interacties en het concept van vreemden. Het theoretische begrip wordt gebruikt om fragmenten uit andere bronnen, die meer specifiek over toevallige ontmoetingen gaan, te analyseren. Daarnaast zal er hierbij gebruik gemaakt worden van de empirie ter illustratie.

Er is nog weinig onderzoek gedaan naar toevallige ontmoetingen. Het bestaande onderzoek wordt gebruikt in het theoretische gedeelte van deze thesis. Dit gaat om het werk van Muller (2002) en Soenen (2006). Ander bestaand onderzoek heeft een minder theoretisch karakter en is meer beschrijvend. Er gebruik gemaakt van een onderzoek van het Amsterdamse O+S (Broekhuizen & Jacobs, 2007) voor een evenement van Paradiso. Dit laatste onderzoek wordt herhaald in Almere (Naber, 2008) en zal eveneens een meer beschrijvend karakter hebben en niet de brede insteek die nodig is voor deze thesis. Het rapport hiervan zal gelijktijdig met deze thesis klaar zijn. Een klein deel hieruit, twee open vragen naar een recente leuke en nare toevallige ontmoeting wordt wel alvast gebruikt in deze thesis. Zoals eerder genoemd ter illustratie, maar ook deels om de theorie met de praktijk te vergelijken en de dekking daarvan te bekijken.

De open vragen zijn via het internetpanel van de gemeente Almere afgenomen. Hieruit zijn voor elk van de twee vragen nabij de zevenhonderd korte omschrijvingen gekomen. Vervolgens is er een selectie gemaakt waarin beschrijvingen zitten die meerdere aspecten van de ontmoeting aan bod laten komen: de ontmoeting zelf, de aanleiding en het gevolg. Dit is gedaan om zo verbanden te kunnen leggen tussen de verschillende delen om zo verder te komen dan een beschrijving. Het aantal beschrijvingen van leuke ontmoetingen is 205 en nare is 78. Bij de beschrijvingen wordt aangeduid of ze uit de positieve of negatieve ontmoetingen komen en om welke alinea het gaat. In een enkele paragraaf wordt ook gebruik gemaakt van de meer kwantitatieve data die het onderzoek heeft opgeleverd.

De beschrijvingen zijn open gecodeerd en geven zodoende hun eigen beeld van wat er gebeurt bij toevallige ontmoetingen. Er is daarbij met name gekeken naar de driedeling ontmoeting, aanleiding en gevolg. De omschrijvingen hebben vanwege hun focus op de ontmoeting zelf een beperkte breedte, hierdoor lopen zij niet parallel met deze thesis. Dit is ook de reden dat de empirie niet als afzonderlijk deel wordt gebruikt maar ter illustratie. Het is daarom door het theoretische deel gevlochten, waarbij de verhouding tussen theorie en empirie per paragraaf kan verschillen.

Over deze verhouding tussen theorie en empirie kan ook gezegd worden dat deze niet parallel loopt. Waar de theorie vanaf een macroperspectief naar de ontmoetingen kijkt en ze probeert te categoriseren, speelt de praktijk zich af in een zeer complexe micro-omgeving. De dynamiek en gelaagdheid op het niveau van de daadwerkelijke ontmoeting is complex en dialectisch, dit maakt het moeilijk om te theoretiseren. Het zal in het verloop van de thesis zichtbaar worden dat er verschillende overlappende blikken op dezelfde toevallige ontmoetingen mogelijk zijn.

Het eerste hoofdstuk zal ingaan op theorie rond de toevallige ontmoeting zelf: interactie, het publieke domein en het vluchtige karakter. Daarna wordt er in hoofdstuk twee teruggekeken naar de voorwaarden voor en het tot stand komen van deze ontmoeting. Met name omdat dat veel verband houdt met de, in het derde hoofdstuk besproken, gevolgen van de ontmoetingen.

Toevallige ontmoetingen

In dit eerste hoofdstuk wordt behandeld hoe toevallige ontmoetingen gedefinieerd kunnen worden en wat de relevante concepten zijn. Hier wordt met name aandacht besteed aan de Dramaturgische theorie van Goffman, waarvan de analogie met het toneelspel inzicht geeft in interacties. Dit wordt daarna afgebakend ten aanzien van interacties met vreemden in het publieke domein aan de hand van Lofland (1973, 1998) en het vluchtige karakter van de interacties door Soenen (2006). Hierna volgt een meer empirisch deel met betrekking tot de aard van de ontmoeting. Nu eerst Goffman.

Interactie

De belangrijkste theoreticus op het gebied van interactie is Erving Goffman. Hij legt de basis voor veel later werk hierover. De belangrijkste bijdrage van Goffman is dat situaties worden gedefinieerd door de deelnemers en dat zij de situatie samen creëren. Het opleggen en in stand houden van deze definitie is belangrijk voor mensen om schaamte te voorkomen. Goffman wordt ook wel “theorist of civility” (Schudson, 1984) genoemd, hij onderzoekt de regels, pose en tact die in interacties gebruikt worden om beschaming te voorkomen.

Mensen proberen dus continu hun huidige situatie te vatten in een werkbaar idee. Dit wordt bepaald aan de hand van aanwijzingen uit de situatie. Mensen proberen de dagelijkse complexiteit dusdanig te vereenvoudigen dat het begrijpbaar wordt (Scott, 1998). Elke situatie waarin men terecht komt heeft zo een evenbeeld nodig in het mentale kader om te bedenken hoe beschaming te voorkomen (Goffman, 1959).

De definitie is verbonden aan gedragsregels en een idee hoe de situatie hoort te verlopen. In het geval van nieuwe, onbekende of rare situaties wordt er naar een verklaring gezocht om de situatie begrijpbaar te maken. Het volgende citaat geeft een voorbeeld van een situatie die raar is en waar uitgezocht wordt welke definitie er geldt. De betreffende mevrouw vertelt dat ze zich, in ochtendjas en pantoffels, heeft buitengesloten na het douchen in een containerdouche naar aanleiding van een verbouwing.

Het enige wat ik kan verzinnen is naar mijn zoon lopen. Die lopend toch wel een eind verderop woont. Dus ik start mijn wandeling. Na een minuut of vijf kom ik langs een huis met een trap buiten. Een dikke donkere dame kijkt mij vanaf haar

voor deur aan en begint te roepen of er iets aan de hand is. Wij maken een praatje en ik vertel dat ik mij buitengesloten heb. Lachend nemen wij afscheid. Vijf minuten later komt er een trimmer naast mij lopen die mij aankijkt alsof hij denkt dat ik ergens uit ontsnapt ben. Ik roep meteen “niets aan de hand” en leg hem het verhaal uit. Ja hij weet er alles van, verbouwingen.(pos.204)

In de twee ontmoetingen die de mevrouw heeft wordt er door de mensen gezocht naar een kloppende definitie. De eerste dame lijkt te zoeken in een vrij dramatische richting, in de tweede ontmoeting anticipeert de mevrouw al op deze waarschijnlijke definitie door te zeggen dat er niets aan de hand is. Het werkelijke verhaal, buitengesloten bij de verbouwing, roept bij de hardloper herkenning en een kloppende definitie op waarmee de zaak klaar is.

Het definiëren van de situatie gebeurt continu en dus ook bij het aangaan van interacties. Er moet een beeld zijn van wat er gaande is om de juiste interactie aan te gaan. Om een interactie voort te zetten is het ook nodig dat de deelnemers er dezelfde definitie op nahouden. Interactie wordt dus door Goffman gedefinieerd als het hebben van een gezamenlijke definitie van de situatie. Is dit niet het geval, dan komt de interactie tot een (schaamtevol) eind. Het gaat hier dus om het samenvallen van de al eerder genoemde eigen definities van de situatie.

De gezamenlijke definitie is de basis voor het coördineren van gedrag; bij een samenvallende definitie van een situatie verloopt interactie soepel. Dit is het best te illustreren met een voorbeeld waar de definitie niet samenvalt. Hier verloopt de situatie niet soepel omdat er wrijving ontstaat tussen de verschillende definities van de situatie. Er is sprake van een mismatch tussen de twee personen, die dan ook niet op elkaar afgestemde gedragspatronen uitvoeren.

We staan in de rij bij de kassa in de Hema; er gaat een extra kassa open en instinctief verplaatsen we ons daarheen. Een mevrouw die kennelijk voor ons in de rij stond legt demonstratief haar (enkele) boodschap voor ons langs bij het kassameisje (een heel jonge zaterdaghulp) en zegt afgemeten en met een zure blik tegen ons dat hier geldt dat de eerst wachtende nu het eerst aan de beurt is. Ik was perplex. Het kassameisje wist ook niet te reageren en rekende overdonderd de zak koeken van deze chagrijnige mevrouw af. Later verontschuldigde dit meisje zich naar ons toe. De mevrouw beende boos weg: kennelijk overtuigd van haar recht maar zich daarin niet gekend voelend. Wat

een agressie op de vroege zaterdagmorgen. De mevrouw had het ook vriendelijk kunnen overleggen en dan was er niets aan de hand geweest. (neg.1)

De chagrijnige mevrouw hanteert een andere definitie dan de andere personen. Zij vindt dat de rij anders behoort te werken. Wat ook is te zien is dat de mevrouw niet van haar definitie afwijkt, ze houdt voet bij stuk. De wrijving is duidelijk niet alleen merkbaar voor de gepasseerde mensen maar ook voor het kassameisje, dat prompt haar excuses aanbiedt. De wrijving wekt dus niet alleen irritatie op maar ook schaamte.

De wrijving kan van verschillende aard en omvang zijn. Het verschil in definitie is er altijd een van interpretatie maar dat kan zijn van een persoon, situatie of context. Een kleine mismatch is mogelijk nog grappig maar een grotere mismatch kan nare sociale of zelfs psychologische gevolgen hebben. Met name als er iets chronisch misgaat in situaties kan iemand (sociaal) voor gek worden verklaard. Een ander probleem dat samenhangt met consistentie is de "echtheid" van het gedrag. Bij inconsequent gedrag wordt een persoon als minder betrouwbaar gezien en wordt er getwijfeld aan de oprechtheid van het vertoonde gedrag. Een kloppende definitie en bijpassend gedrag is daarmee een belangrijke drijfveer van mensen. Het gedrag moet niet alleen bij de situatie kloppen maar ook met de eigen identiteit, het kan daarom sterke gevoelens van schaamte oproepen.

Hier begint ook duidelijk te worden waarom dit theoretische perspectief dramaturgie heet. Het vertoonde gedrag heeft men namelijk tot op zekere hoogte in de hand. Personen proberen dit af te stemmen op ideeën die ze hebben over hoe te gedragen en proberen dit consistent te doen, oftewel zo goed mogelijk te spelen. Hier kan gesproken worden over de identiteit van de persoon en de daaraan gekoppelde normen en waarden. Het belangrijkste middel om deze uit te dragen is het gedrag. Daarnaast speelt echter ook het uiterlijk een rol.

Goffman's *front* (1990) is het uiterlijk en overkomen van mensen. In de regel zijn deze eveneens op elkaar afgestemd en consistent. Bij een driedelig pak past een net overkomen. Dit overkomen wordt voor de duidelijkheid iets aangedikt, dit noemt Goffman *dramatic realisation* (1990). Een politieagent heeft een gezagvol uiterlijk en dient bijpassend gezagvol over te komen. Om de front te ondersteunen in hun definiërende werking worden er *props* (Goffman, 1990), ofwel attributen gebruikt. Naast een Ajax-sjaal of een bepaalde tas, zijn ook kinderen of een hond attributen.

Daarnaast vindt interactie altijd plaats in een context, Goffman noemt dit de *setting* (1990). De setting is de achtergrond waarin de deelnemers zich bevinden, de tijd en plek waar de interactie plaatsvindt. Die kan tot op een bepaalde hoogte definitieën aandragen of zelfs opleggen. Deze worden dan ook eerder geaccepteerd en is er een goede overlapping tussen definitieën van verschillende personen. Denk aan de waarden en normen van een plek zoals in een winkel.

Deze setting, de winkel, is een semiopenbare ruimte, die veel meer aan een vast patroon onderhevig is dan een publieke setting. Interacties in winkels zijn sterk geordend op een functionele relatie waarin er in de regel weinig ruimte is voor toeval. Om hier een leuke ontmoeting op te bouwen moet men buiten het script treden. Dat is in buurtwinkels nog goed mogelijk maar in een supermarkt gebeurt dit weinig. Hetzelfde geldt voor het openbaar vervoer. In de publieke ruimte, op straten en pleinen zijn er meer opties voor definitieën en dus gedrag.

Deze ontmoetingen zijn daarmee ook moeilijker te vatten. Het algemene kader zoals hierboven gegeven kan goed uitgelegd worden, maar als er meer wordt ingezoomd, wordt het onderwerp erg subjectief. Een aantal categorieën kunnen er wel gemaakt worden maar deze overlappen sterk en variëren per persoon en situatie. Het definiëren wordt dus moeilijker.

Bij elke situatie wordt er een razendsnelle inschatting gemaakt. Komt deze meneer op mij af om de weg te vragen, of om mij te overvallen? Een bijkomende moeilijkheid in een publieke setting is dat het veelal om onbekende mensen gaat. Hier duidt Goffman (1959) op een vaardigheid om deze inschatting te maken, om zo een goede definitie te maken, geen beschamend gedrag te vertonen en eventueel vuil spel te doorzien. Situaties verschillen erg van elkaar en dus is het tamelijk moeilijk een inschatting te maken in de complexiteit die zich voordoet. Zoals Goffman zelf concludeert: "Life may not be much of a gamble, but interaction is." (1990:236).

Orde en het publieke domein

In deze paragraaf wordt de meer algemene theorie van Goffman ingeperkt met het idee van de vreemde in het publieke domein van Lofland. Hiermee wordt niet meer naar interactie in

het algemeen gekeken maar naar interacties met vreemden. Dit is namelijk een belangrijk kenmerk van toevallige ontmoetingen en zelfs ook een voorwaarde, zoals in het volgende hoofdstuk zal worden verduidelijkt.

Het publieke domein is volgens Lofland het belangrijkste kenmerk van de stad (1998). Dit is niet een fysieke plek maar een sociaal domein. Volgens Lofland wordt stedelijkheid gekenmerkt door het omringd worden door de al eerder genoemde vreemden (1973). In de regel kent een stadsbewoner bijna niemand van de medebewoners die op een dag het pad met hem kruisen. Waar er interactie plaatsvindt met deze vreemden, is er sprake van publiek domein. Het gaat dus om een sociale aanduiding van ruimte waar interactie met vreemden plaatsvindt.

Hoe meer biografische kennis men van iemand heeft hoe beter voorspelbaar iemand wordt. De tijd en ruimte die gedeeld is geeft biografische kennis en als het goed is biedt gedrag uit het verleden wel een leidraad voor de toekomst. Door de simpele logica van beschikbare tijd kunnen stedelingen niet iedereen kennen. Wel een aanzienlijk deel een beetje en een klein deel goed. Interacties in de stad, of specifieker, in het publieke domein van de stad zijn daarom voornamelijk met mensen van wie de biografie onbekend is, met vreemden.

Net als bij de publieke setting is bij interactie met vreemden de definitie van een situatie niet van te voren bekend en moeilijker in te schatten. In sommige gevallen is de interactie met anderen zelfs nodig om tot een definitie van de situatie te komen. In deze interacties met vreemden is het ook makkelijker zich voor te doen als iemand anders of zich een andere rol aan te meten. De situaties waar vreemden aanwezig zijn vallen bij Goffman (1990) onder de conditie *frontstage*.

Goffman's front- en backstage zijn categorieën die iets zeggen over de mate van zichtbaarheid van het eigen gedrag. In de frontstage moet men een performance neerzetten, want daar kijkt publiek, daar gebeurt het en moet je het laten zien. De backstage dient om voor te bereiden op een rol zodat een goede performance gegeven kan worden in de frontstage. Zo geeft bijvoorbeeld een buspassagier een performance in de bus zitten. Hier hoort een bepaalde rol bij die dan gespeeld wordt. Minder dan bij bijvoorbeeld het uitgaan, maar er wordt ook hier aandacht besteed aan het uiterlijk, manier van overkomen en gedrag.

De frontstage wordt voorbereid in de backstage, dan zit men niet in de bus maar besteedt men aandacht aan het klaar maken van het uiterlijk of reflecteren op gedrag. Op de frontstage bevindt men zich op het toneel en vormen vreemden en kennissen het publiek. Op de backstage is men alleen of samen met intimi en daar hoeft men minder op te letten dat de rollen wel goed worden uitgevoerd. Het zich onder vreemden bevinden legt daarmee de nadruk op zichtbaar passend en goed gedrag. Het is een conditie van *audience role prominence* (Lofland, 1998), iedereen is het publiek van elkaars optreden. Door de vele verschillende mensen wordt het inschatten van de juiste rol complex. Er is een ordening nodig, hoe brengen individuen deze orde aan in de wereld van vreemden?

Lofland (1973) verdeelt het ordenen van vreemden in twee historische periodes. In pre-industriële stad wordt met name gebruik gemaakt van het uiterlijk van de ander. Deze visuele kenmerken, Goffman's front (Goffman, 1959), gaven genoeg informatie om de ander voldoende te kunnen definiëren. De voornaamste verandering in de postindustriële stad is de gefunctionaliseerde ruimte. Hier spelen een aantal moderne tendensen die er voor zorgen dat mensen minder homogeen worden en niet hun uiterlijk maar de plek waar ze zich bevinden een betere indicator is voor ordening, Goffman's setting (Goffman, 1959).

Naast deze twee manieren van ordening van vreemden in de openbare ruimte is er ook een algemene norm waarop men zich kan beroepen. Dit is de *civil inattention* norm oftewel beleefde onoplettendheid (Goffman, 1966). Het schrijft voor dat vreemden elkaars aanwezigheid wel erkennen maar elkaar met rust laten. Het erkennen kan gebeuren door bijvoorbeeld kort oogcontact te zoeken. Dit is het basisprincipe dat geldt, hiernaast wordt er zoals aangegeven continu gescand naar activiteiten die dit doorbreken en het op waarde schatten daarvan. Dit gebeurt bijvoorbeeld als er iets misgaat of iemand een praktisch probleem heeft. Meer over het doorbreken van beleefde onoplettendheid in het volgende hoofdstuk.

Interactie is gebonden aan het definiëren van situaties, met name in de publieke frontstage is dit belangrijk. Juist in deze publieke sfeer zijn er vreemden aanwezig die het moeilijk maken goede inschattingen te maken. Het inschatten van de situatie gebeurt op een grove manier door het ordenen van het publieke domein, voornamelijk door het lezen van huidig gedrag. Lofland zelf concludeert: We can "know a great deal about one another simply by

looking” (1973:22). Dat moet ook wel gezien het vluchtige karakter van toevallige ontmoetingen.

Vluchtige bindingen

Naast het feit dat toevallige ontmoetingen moeilijk in te schatten zijn, hebben ze ook een tamelijk vluchtig karakter. Hiermee wordt zowel bedoeld dat het vaak om relatief korte ontmoetingen gaat als wel om ontmoetingen die doorgaans niet structureel zijn. Bovendien gaat het om ontmoetingen die niet van te voren gepland zijn. Er is geen sprake van een intentie op de lange termijn maar de ontmoeting ontstaat op de korte termijn, in het hier en nu.

In de boekhandel sprak ik een vrouw die net het exemplaar van een studieboek voor mijn neus 'wegkaapte'. Naar aanleiding daarvan ontspan zich een redelijk lang en intensief gesprek over werk en studie plus de bijbehorende interesses. En daarna gingen wij ieder ons weegs. (pos.14)

In het voorbeeld is de beschrijver het ene moment nog bezig met de dagelijkse gang van zaken en het volgende moment is er een interactie.

De duur van de ontmoetingen is op eenzelfde wijze verdeeld als de aanwezige vreemden. Men heeft veel korte ontmoetingen en een paar langere. Dat varieert van het groeten tot ontmoetingen die uitlopen op een meer langdurig gesprek zoals in het bovenstaande voorbeeld. De ontmoeting is naar alle waarschijnlijkheid de enige keer dat die persoon ontmoet wordt.

In de meeste gevallen wordt de ontmoeting door de acute situatie opgedrongen. Dit gaat dan om het oplossen van problemen, informatie verstrekken of diverse vormen van wachten. Bijvoorbeeld:

In bibliotheek hielp ik oudere dame die een tas met boeken liet vallen, daarop ontstond gesprek over wonen in Almere en bleek dat zij een van de eerste bewoners was, en ze vertelde erg leuk over die pionierstijd. (pos.9)

Andere voorbeelden zijn gesprekje bij vertraging of in de rij en het veelvuldig genoemde de weg wijzen. Voorbeelden van meer negatieve ontmoetingen zijn kleine berispingen en botsingen. Dit is ook gelijk een belangrijk inzicht in toevallige ontmoetingen. De aard hiervan

kan zowel negatief als positief zijn. De verschillen hierin werken in mindere mate door in de gevolgen, dit wordt uitgewerkt in het derde hoofdstuk.

Deze vluchtige ontmoetingen zijn met Lofland's vreemden. Zoals zij zegt kenmerkt het stedelijke leven zich door het zich onder vreemden bevinden. Echter niet alle mensen waarmee stadsbewoners omringd worden zijn vreemden, sommigen zijn kennissen of intimi. Men verhoudt zich tot de stadsbewoners met een paar intimi, een flink aantal kennissen en heel veel vreemden. Voor deze verschillende maten van intimiteit zijn door diverse theoretici verschillende categorieën gebruikt.

Lofland (1973) hanteert een onderscheid tussen vreemden, biografisch bekenden en intimi. Vreemden zijn geheel onbekend en kunnen alleen categoriaal geplaatst worden. Dat wil zeggen in termen van saillante kenmerken. Bij biografisch bekenden is dit eveneens het geval, maar is er ook biografische kennis, er is iets aan geschiedenis bekend. Bij intimi is nog meer biografische kennis aanwezig. In haar latere boek over dit onderwerp gebruikt zij het onderscheid van publiek, parochiaal en privaat. Dit is hetzelfde onderscheid maar dan in sociaalruimtelijke termen.

Dit onderscheid tussen de categorieën is nauwelijks hard te maken en heeft dan ook zachte grenzen. Lofland benadrukt dit door te stellen dat bij elke ontmoeting in ieder geval de huidige tijd en ruimte gedeeld wordt en er bij ontmoeting dus altijd sprake is van enige biografische kennis. Deze ambivalentie is een van de belangrijkste aspecten in het werk van Soenen.

Soenen (2006) gebruikt eveneens een onderscheid langs de as van intimiteit, ook zij legt net als Lofland de nadruk op het glooiende karakter van de as. Daarnaast speelt ambivalentie een belangrijke rol in het publieke domein. Hier is volgens Soenen zowel het meer intieme als wel de vreemde tegelijk aanwezig. Waar dit niet het geval is gaan de intimi overheersen. Zij onderscheidt op deze as drie categorieën die ontleend worden aan het gemeenschapsdiscours.

Intimi hebben sterke bindingen, zij kennen elkaar goed en hebben een hechte band opgebouwd. De bindingen met mensen waar de bindingen minder hecht mee zijn maar die wel bekenden zijn noemt zij lichte bindingen. Hier vallen de meeste bekenden onder, zoals

buurtbewoners, collega's en mensen die anderzijds met enige regelmaat ruimte en tijd delen. Soenen (2006) stelt een derde categorie. Waar de bindingen van een tijdelijke aard zijn en niet met regelmaat voorkomen spreekt zij van ambivalente, of vluchtige, bindingen.

Er kan op deze wijze gesproken worden over gemeenschap op basis van homogeniteit onder intimi, op basis van herkenning bij bekenden en op basis van ambivalentie met vreemden. In het geval van een goed functionerende openbare ruimte zijn volgens Soenen alle drie de types aanwezig, dit noemt zij *multiple relaties* (Soenen, 2006). Dit is het geval omdat alleen een ambivalentie sfeer ruimte biedt aan de andere vormen van relaties. Waar sterke of zwakke bindingen overheersen is geen plaats van andere vormen van binding. Zie ook (Lofland, 1998) en (Muller, 2002).

Hiermee verheldert Soenen het werk van Lofland waarin dit punt over de overheersing van het private en parochiale wel gemaakt is, maar niet wordt uitgewerkt. Het publieke domein kan dus wel het private en parochiale herbergen maar andersom niet. Deze dubbele positie is juist nodig voor een stedelijke sfeer. Het publiek kan alleen ontstaan vanuit deze private posities. Het zijn vluchtige uitwijdingen in de dagelijkse gang van zaken.

Aard van de ontmoeting

De vluchtige uitwijdingen van toevallige ontmoetingen met vreemden zijn te onderscheiden in hun aard. Omdat er in de literatuur meer gewerkt wordt met types van interactie, zoals groeten of aanraken, wordt hier meer gesteund op de achterliggende motivatie die uit de empirie blijkt. Ook hier geldt dat de aard van de ontmoeting niet exclusief is en er enige overlap kan zijn.

Een eerste aard ligt in het praktische besloten. Het gaat hierbij om het oplossen van een al voor de interactie gedefinieerd probleem. Hier is dus enige noodzaak voor de interactie. Het belangrijkste aspect is informatieoverdracht of het verkrijgen van praktische hulp. Dit kan op een actieve manier gebeuren door het vragen om hulp zoals in het onderstaande voorbeeld is gebeurd.

Een toeriste vroeg mij de weg, helemaal aan de andere kant van Almere. Ik heb haar met mijn auto gebracht en we hebben gezellig de hele middag op een terrasje gezeten. (pos.58)

Maar het kan juist ook op een passieve manier gebeuren, in situaties waarin de behoefte aan hulp zichtbaar is. Zoals een kinderwagen de trap af helpen, iets uit een hoog schap pakken voor een invalide of helpen zoeken naar een verloren huissleutel. Dit zijn situaties waarin het duidelijk is dat iemand hulp nodig heeft en het ook geboden kan worden. Soms moet dit snel besloten worden, zoals in het volgende citaat:

Meisje op hakken hollend om de trein te halen; ik bied haar aan om achterop te springen, ik ga ook naar het station. Dat doet ze. (pos.99)

Deze hulpbehoefte kan ook op de korte termijn ontstaan als er iets misgaat, bijvoorbeeld iemand struikelt. Hier wordt het al meer een kwestie van het eerst definiëren van de situatie. Gaat er wel echt iets mis? De kern van de interactie is wel een al dan niet latente hulpvraag. Dit wordt anders als het echt gaat om het herstellen van een definitie waarbij de hulp van ander gebruikt wordt om vast te stellen wat er gaande is.

Bij de praktische aard gaat het praktische probleem vooraf aan de definiëring van het probleem. Met een concrete hulpvraag is de situatie al gedefinieerd en bij basale handelingen als iets aangeven is het ook al duidelijk. In het volgende citaat wordt het al meer een kwestie van inzicht en wordt er echt een eigen definitie gemaakt.

Iemand die ook in mijn buurt woont gaf spontaan een tip over een wratje op de neus van mijn hond, leuk en spontaan. (pos.93)

Dit kan zomaar een foute definitie zijn en in die zin kan iemand er ook helemaal niet van gediend zijn. Soms wordt er voorzichtig afgetast welke definitie klopt maar soms wordt de definitie ook afgedwongen zoals in het volgende voorbeeld.

Enkele weken geleden fietste ik in het donker (22:30 uur) naar huis. Vlak bij mijn huis zag ik ineens een donkere man in de berm staan. Toen ik langs hem reed wilde ik hem gedag zeggen, maar ik zag dat hij stond te plassen en dat deed hij uitdagend mijn kant op. Hij riep zoiets als: 'dat is leuk he!' Ik vond het dus niet leuk en fietste snel verder. (pos.185)

Dit is ook een interactie die op collectief niveau kan plaatsvinden. Het kan zijn dat de hele setting zijn definitie verliest en mensen op zoek gaan naar wat er aan de hand is of een oplossing. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij rampen of uitval van treinen. De hele situatie wisselt

van definitie en mensen gebruiken elkaar om de definitie te herstellen of te herdefiniëren. De kern is hier het vaststellen van wat er gaande is.

Een andere aard van toevallige ontmoetingen die ook vaak voor meerdere mensen geldt is sociabiliteit. Dit is het geval bij de meeste praatjes. In het geval van wachten of een tafel delen zal dit reden genoeg zijn om een gesprek aan te knopen.

Een oudere Spaanse man staat bij het bushokje te wachten en ik vind het altijd leuk om te praten tijdens het wachten. Ook met buitenlanders. Deze man blijkt in een restaurant in Amsterdam te werken en omdat ik zelf ook iets met voeding te maken heb probeer ik een iets diepgaander contact te maken; maar hij spreekt te gebrekkig Nederlands en ik vind het ook al gauw te saai worden. (neg.43)

Naast het zomaar praten kan er ook een praatje ontstaan dat specifiek gericht is op de eigen identiteit. Zoals in het voorgaande voorbeeld tijdens een gesprek een link gezocht wordt rond voeding.

Bij een interactie met als kern de eigen identiteit wordt er van te voren gezien dat er een gedeelde identiteit is. Dat kan terloops en abstract zoals in het volgende citaat.

Ik zag een vrouw hoofdschuddend ergens naar kijken (weet niet meer wat, volgens mij iemand die z'n troep op de grond gooide) en ik lachte naar haar, omdat ik dat ook vond. En zo raakten we even aan de praat. (pos.42)

Maar het kan ook juist gaan om iets heel praktisch wat mensen zelf bezig houdt.

In een bakkerij kreeg ik een praatje met een jongen en zijn vriendin (een stelletje) omdat ik een kinderwagen bij me had en zij op zoek waren naar een mooie en stevige kinderwagen, het was een erg gezellig gesprek! (pos.191)

Het gaat hierbij dan ook om de zichtbaarheid van die identiteit. De vierde aard is dus het uitdragen en delen van de eigen identiteit op een inhoudelijke wijze. Maar ook hier is de overlap met andere aspecten evident.

Ondanks de in dit hoofdstuk beschreven theoretische handvatten moet interactie juist gezien worden als een uiterst dynamisch proces. Het ontstaan en vervliegen van interactie kan enorm variëren in tijd en duur. Het gedag zeggen van een buurtgenoot kan in het passeren gebeuren maar een gesprek met een wildvreemde kan ook enkele uren in beslag nemen. Alhoewel deze wel volgens dezelfde theoretische principes bekeken kunnen

worden, zijn er tussen interacties ook grote verschillen in de mate dat het klikt tussen de actoren en hun definities.

Het gaat dus om interacties in de termen van Goffman; mensen die met elkaar interacteren binnen het kader van hun definitie. Deze interactie is met een vreemde in termen van Lofland. Toevallige ontmoetingen zijn juist deze onzekere en vluchtige interacties in de termen van Soenen. Vervolgens is er een verschillende aard die in de interacties besloten ligt: praktisch, definities, sociabiliteit en identiteit of combinaties daarvan.

Toevallige ontmoetingen worden voor deze thesis gedefinieerd als korte momenten waarin er interactie is onder vreemden op basis van eenzelfde definitie of het verkrijgen daarvan. Voordat er in hoofdstuk drie gekeken wordt naar de gevolgen van deze ontmoetingen, wordt er in het volgende hoofdstuk eerst gekeken naar de voorwaarden voor deze toevallige ontmoetingen.

Voorwaarden voor ontmoeting

In het vorige hoofdstuk is duidelijk geworden wat er wordt verstaan onder een toevallige ontmoeting: het tijdelijk samenvallen van de definitie van een situatie met die van een vreemde. Voordat er wordt gekeken naar de gevolgen van deze ontmoetingen om ze op waarde te kunnen schatten, wordt er eerst gekeken naar de voorwaarden voor toevallige ontmoetingen. Dit gebeurt met name omdat de gevolgen in grote mate verband houden met de voorwaarden voor ontmoeting. Maar ook om inzicht te krijgen in hoe ze tot stand komen. Stedelijkheid is de eerste voorwaarde voor toevallige ontmoetingen.

Stedelijkheid

Toevallige ontmoetingen vinden plaats in het hier en nu en zijn met vreemden. De vreemden zijn dus een absolute voorwaarde voor toevallige ontmoetingen. De context van de vreemde en het publieke domein is in het vorige hoofdstuk gegeven. In deze paragraaf wordt de aanwezigheid van vreemden in de openbare ruimte, oftewel stedelijkheid, behandeld.

Zoals Lofland (1998) zegt is een van de kenmerkende kwaliteiten van stedelijkheid het zich onder vreemden bevinden, stedelijkheid kan dan ook niet bestaan onder intimi. In grote steden is het zich onder vreemden bevinden moeilijk te vermijden, er wonen immers veel meer vreemden dan bekenden in de stad. Het feitelijke contact met vreemden hoeft er echter niet te zijn. Er kan gekeken worden naar meer psychologische en situationele aspecten hierin, maar ook stedenbouwkundige aspecten hebben hierin een rol. De uitstap die hier gemaakt wordt is naar voorwaarden voor publiek domein: het zich in dezelfde ruimte als vreemden bevinden.

Het is van belang hier te benadrukken dat er een fysieke openbare ruimte moet zijn om de gelegenheid te bieden vreemden tegen te komen. Hoe meer privaat de ruimte wordt, hoe minder vreemd de vreemden zullen zijn. Dit is een glooiende schaal. Ook de openbare ruimte werkt selecterend maar minder dan de meer private ruimtes. Hoe meer orde er in de stad is, hoe minder vreemden men tegenkomt. Daarmee zijn sterk gefunctionaliseerde ruimtes zoals warenhuizen en woonerven of gesaniteerde ruimtes selecterend.

Het voornaamste hierin is simpelweg dat er voldoende mensen, die met hun eigen dingen bezig zijn, zich geregeld in de openbare ruimte bevinden. Het gaat dan niet om oponthoud of een activiteit maar simpelweg het gebruik als verkeersruimte is al afdoende. De stromen van mensen die ieder hun eigen weg gaan is voldoende complex om de toevalligheden die nodig zijn voor ontmoeting te genereren (Gehl 2006).

De stad is hier bij uitstek geschikt voor. Het is de drukke agglomeratie van een veelvoud aan dagelijkse bezigheden. In tegenstelling tot de stad heeft bijvoorbeeld een oud boerendorp veel minder opties wat betreft levenspad en dagelijkse activiteit. De stad heeft een grote diversiteit en biedt daarmee meer mogelijkheden in tegenstelling tot het dorp waar iedereen naar dezelfde bakker gaat en bij een van twee bedrijven werkt. In de stad is dit veel willekeuriger.

Het is deze menging van functies die ervoor zorgt dat mensen anoniemer worden in de stad, maar ook een meer individuele keuze kunnen maken. Hiermee worden de definities van interacties minder duidelijk. In het dorp zal werk vaak gerelateerd zijn aan een van de twee bedrijven en daarmee is alles duidelijk, er wordt veel van de dagelijkse symboliek gedeeld. In de stad is dit niet het geval, iedereen kan overal en nergens vandaan komen op het moment dat er een ontmoeting plaatsvindt. Hier is het dus moeilijker een definitie te maken maar het is ook eerder nodig interactie aan te gaan om een weg te vinden door de complexiteit die er ontstaat.

Het is ook deze anonimiteit die het mogelijk maakt interacties aan te gaan. In tegenstelling tot het dorp zijn de bindingen minder hecht en wordt er minder symboliek gedeeld. Dit geeft een mate van vrijheid in het doen en laten, dus ook in het ontmoeten van anderen. Onder intimi zijn gedeelde waarden duidelijk en dat wordt ook het kader waarbinnen gedrag moet vallen. Onder vreemden is er wat dat betreft een mate van vrijheid in en geldt meer de eigen identiteit als belangrijkste waarde. Het aantal opties dat beschikbaar is en de multifunctionaliteit van stedelijke ruimte dragen bij aan deze vrijheid. Hier ontstaat een zekere dialectiek waarin deze vrijheid zowel voor toevallige ontmoetingen zorgt als voor het belang van die ontmoetingen. Dit wordt behandeld in het volgende hoofdstuk.

Belangrijke factoren zijn als volgt samen te vatten. Vooral diversiteit is van groot belang voor de stad (Gehl, 2006, Jacobs, 1992, Lofland, 1973, 1998), zowel qua bebouwing als ook

qua functies. Beide zorgen ervoor dat zoveel mogelijk verschillende mensen zich er thuis voelen en iets te doen hebben. Het zorgt dus voor een diversiteit aan mensen die er komen. Een tweede voorwaarde is dan wel dat die diversiteit zichtbaar moet zijn. Dat wil zeggen dat de diversiteit aanwezig moet zijn in het alledaagse leven van mensen. Als de dagelijkse leefpatronen georganiseerd worden neemt de wrijving en dus het aantal mogelijke kruisingen tussen personen weer af.

Als vreemden zich in de stad dan in dezelfde ruimte bevinden is er echter nog altijd de heersende norm van beleefde onoplettendheid die interactie verhindert. Interactie blijft in de regel beperkt tot het laten functioneren van het publieke domein en interactie gaat niet voorbij aan de beleefde onoplettendheid. In sommige gevallen wordt dit doorbroken, bijvoorbeeld door misdefinities, ongelukjes of opvallendheden die in de paragrafen na het volgende intermezzo over Almere en Amsterdam worden uitgelegd.

Intermezzo: Almere en Amsterdam

Om dit abstracte gegeven te verduidelijken wordt er een vergelijking gemaakt tussen Amsterdam en Almere. Het onderzoek waar deze thesis op steunt, is uitgevoerd in Almere (Naber, 2008) en is een herhaling van eenzelfde onderzoek in Amsterdam (Broekhuizen & Jacobs, 2007). Hierdoor kan er een kleine vergelijking gemaakt worden.

In Amsterdam geeft men aan meer ontmoetingen (31% rapporteert regelmatig of vaak) te hebben dan in Almere (25%). Dit verschil zit ook aan de onderkant waar bijna 10 procent meer Almeerders (27,9%) aangeven zelden tot nooit ontmoetingen te hebben dan Amsterdammers (18%).

Met wie men ontmoetingen heeft komt voor een groot deel overeen. Buurtbewoners vormen voor tweederde van de respondenten de belangrijkste ontmoetingen in beide plaatsen. Daarop volgen winkeliers en medereizigers met een derde. Er is een verschil in het aantal ontmoetingen met ouderen en kinderen, die in Almere aanzienlijk meer tegengekomen worden evenals mensen met honden die bijna drie keer meer worden ontmoet. Dit wordt gecompenseerd door het grote aantal toeristen in Amsterdam waar 39 procent vaak een ontmoeting mee heeft tegenover 17 procent in Almere.

De waardering voor de eigen plaats en de eigen buurt als ontmoetingsplek is voor Almere ook lager. Een 7.4 voor Amsterdam tegenover een 6.4 voor Almere en op buurtniveau komt het gemiddeld op 6.8 voor Amsterdamse buurten en een 6.0 voor Almeerse buurten.

Er zijn dus meer toevallige ontmoetingen in Amsterdam en ze zijn meer met een grootstedelijke categorie mensen. Almere heeft daarmee een negatieve invloed op toevallige ontmoetingen. Dat blijkt ook uit hoe geschikt de inwoners hun eigen stad of buurt vinden voor toevallige ontmoetingen.

Maar hoe komt het dat Almere minder geschikt is? Ten eerste is de diversiteit niet gelijkmatig verdeeld over beide plaatsen. Hoewel beide divers zijn in bewoners, is Almere met haar suburbane karakter veel minder divers wat betreft de bebouwing en functies. Ook is de dichtheid lager waardoor er al minder mensen in dezelfde ruimte aanwezig zijn. De ruimte is daarnaast sterk in functie gescheiden. Buurten hebben daardoor een karakter als woon-, werk of winkelbuurt. In Almere is er relatief weinig diversiteit in functie van de buurten, terwijl dat in Amsterdam haast overal sterk gemengd is. Dit geldt eveneens voor de bebouwing die in Amsterdam veel meer historisch gegroeid is dan in Almere. Als new town en groeistad is de stad in amper dertig jaar van 0 naar 180.000 inwoners gegroeid. Dit tempo is gepaard gegaan met een sterk planmatige aanpak. Veel wijken stammen dan ook uit dezelfde traditie en zijn daardoor uniform van karakter. Ook heeft deze modernistische aanpak ervoor gezorgd dat vrijwel alle ruimtes ingepland zijn en een functie hebben. In Amsterdam zijn door de eeuwen heen veel ruimtes organisch gegroeid en worden zij nog steeds hergewaardeerd. Gebouwen komen dus uit alle tijden wat de stad een diverse aanblik geeft. Hier is Amsterdam in zijn gebruik, en dus ook in leefpatronen, veel meer divers.

Het tweede punt is dan ook de zichtbaarheid. De functionele scheiding van de buurten in Almere geeft al gelijk een beperkte zichtbaarheid van de diversiteit. De buurten hebben een eenvormig karakter. De hiërarchische opzet van de slaapstad versterkt dit. De enige route uit een wijk loopt via steeds grotere wegen naar de hoofdweg. Er wordt dus niet door andere buurten gereisd en men ziet steeds hetzelfde stuk van de stad. Door de beperkte functies in de eigen buurt wordt er ook met name met de auto gereisd wat ook niet ten goede komt van de zichtbaarheid. In Amsterdam is, door de functiemenging, alles te voet of

met de fiets bereikbaar. Zelfs beter dan met de auto waar de dichtheid te groot voor is. Hierdoor kan men veel meer een eigen route kiezen door de stad en dus ook meer variëren. Bovendien is men te voet of te fiets meer met de omgeving betrokken en is er een grotere vrijheid voor het gedrag (Dehmerath, 2003). Omdat meer mensen dit doen wordt de stad veel complexer. Er zijn meer mensen die om meer verschillende redenen op meer plekken zijn. Er kruisen dus meer paden in Amsterdam dan in Almere waar iedereen vanuit de woonwijk in de ochtendspits de wijk uit rijdt en in de avond er weer in. Deze eenzijdigheid wordt nogmaals versterkt door de scheiding van de verschillende vervoerssystemen. Zowel het openbaar vervoer, de auto als de fiets hebben een eigen baan die in de meeste gevallen ook een eigen route heeft. Hier kruisen de leefpatronen überhaupt niet.

Almere is daarmee sociaal gezien veel minder een stad dan Amsterdam waar dagelijkse levens elkaar veel meer kruisen en zo de complexiteit van een warme stad creëren. Almere leidt met haar suburbane karakter deze levens in vaste banen waardoor minder een sfeer van publiek domein ontstaat. Waar deze wel ontstaat gelden er net als in Amsterdam de volgende voorwaarden om de impasse van beleefde onoplettendheid te doorbreken ten gunste van toevallige ontmoetingen.

Gedeelde openheid

Een tweede voorwaarde voor het ontstaan voor toevallige ontmoetingen is het doorbreken van beleefde onoplettendheid. De eerste groep situaties die beleefde onoplettendheid doorbreken vangt Goffman onder de term *mutual openness* (Goffman, 1966), of gedeelde openheid. Het gaat om situaties waarin personen voor elkaar aanspreekbaar worden. Het gaat hierbij om alle personen in een setting die in zijn geheel “open gezet” wordt voor interactie. Er zijn hier een aantal vormen van, de situaties waarbij er iets misgaat zijn het meest evident. Ook het wachten in allerlei vormen valt onder een positie waarin iemand aangesproken kan worden.

Het kan in een situatie dusdanig misgaan in het publieke domein dat de hele setting zijn definitie verliest. Het gaat hier dus niet om een individu maar om de setting in zijn geheel. Een voorbeeld hiervan is vertraging met de trein. De hele setting wordt dan onderhevig aan een gevoel dat er iets misgaat en dit wordt aangegrepen voor ontmoeting. Dit is de gedeelde openheid.

... We waren beiden al een half uur aan het wachten op een bus die maar niet kwam. Toen er allerlei bussen voorbij waren gegaan behalve die wij moesten hebben, hebben we besloten samen met de trein te gaan i.p.v. de bus. Die persoon moest toevallig ook naar dezelfde plek als ik (in Amsterdam). Het werd een erg gezellige reis. (pos.163)

Bijvoorbeeld als er iets mis gaat in een situatie ontstaat er een nieuwe definitie waarin alle betrokkenen grip proberen te krijgen op de situatie. Wat eerder voor iedereen een treinreis was, is nu een chaos om nog op tijd op de bestemming te komen. Door hierin de gedeelde definitie op te zoeken, kunnen mensen elkaar helpen om de situatie te snappen en toch nog goed te laten verlopen.

Een andere vorm heeft te maken met het delen van een identiteit of hetzelfde hebben. Dat kunnen bijvoorbeeld medereizigers op weg naar een voetbalwedstrijd zijn. Zij herkennen elkaar als zijnde 'fan van' en zijn zodoende gelegitimeerd de andere fans aan te spreken. Dit geldt eveneens min of meer voor andere situaties zoals een praatje met buurtgenoten. Hier heeft men veel gemeen in de zin van een gezamenlijke buurt en zaken waar men blij over kan zijn of juist ruzie over kan maken, maar het gaat om het delen van identiteit.

Een andere categorie van gedeelde openheid is *pervasive openness* of alomvattende openheid. Hier gaat het niet om een specifieke setting maar om een groter geheel. Dit kan bijvoorbeeld een cultureel festival zijn, het EK, carnaval of Koninginnedag. Hier gelden er voor het geheel andere regels met hun eigen definities die gelden voor iedereen. Hier is vaak meer geoorloofd dan de normale beleefde onoplettendheid. Van gedeelde openheid wordt er nu ingezoomd op het individu.

Open posities

Een *exposed position* (Goffman, 1966), of opengestelde positie, is een individuele versie van de gedeelde openheid. Waar de laatste geldt voor de hele setting, geldt de open positie voor het individu. Het zijn nu dus niet de mensen die zich in de setting bevinden die elkaar aanspreken, maar één individu die, vaak tijdelijk, legitiem aangesproken kan worden. Open posities hebben een nog subjectiever karakter dan de gedeelde openheid. Het gaat in de meeste gevallen om een individu waarmee iets opvallends aan de hand is, zoals iets dat mis

gaat of iemand die rare kleding aan heeft. Het is echter weer persoonlijk of iemands positie genoeg opengesteld is om aan te spreken.

Hier vormen zich de contouren van een denkbeeldige as. De normale situatie van beleefde onoplettendheid geeft niet de gelegenheid contact te maken. Om dit wel te doen zijn er een aantal situaties die deze norm doorbreken, daar is de open positie er een van. Het kan ook zo zijn dat de situatie te gênant wordt, waardoor het juist weer een gesloten positie wordt. Een situatie kan te raar zijn waardoor er juist geen contact ontstaat. Adams (1979) noemt dit *someone else's problem* (of SEP). De as loopt nu van geen legitimatie voor contact bij beleefde onoplettendheid, naar wel contact bij een toevallige ontmoeting en wederom geen legitimatie en dus geen contact bij een SEP.

Hier dient de vraag zich aan waar op deze as zich het punt bevindt dat legitimeert tot contact. Kennelijk is dit al het geval bij een compliment en hoeft men niet gelijk een ramp te delen, maar dit lijkt een goede weg om in te zoeken. En waar ligt de grens met te veel openheid, de SEP? Een kanttekening hierbij is dat het hier waarschijnlijk om heel subjectieve grenzen gaat, zeker gezien de kwalitatieve aard van het onderwerp. Wat voor de één wel een grens is, hoeft dat voor de ander niet te zijn. Hier kan miscommunicatie of een andere waardering van symbolen optreden wat tot negatieve ontmoetingen leidt zoals in het volgende voorbeeld (met in dit geval een keuze om zich niet aan objectieve regels te houden).

Een mevrouw die links op de weg fietste. Toen ik belde om er langs te kunnen (inhalen) reageerde zij niet. Toen ik vroeg of ik er langs mocht zei ze heel boos: je kan toch rechts inhalen. Waarop ik zei dat iedereen gewoon rechts moest fietsen en links moest inhalen. Zij werd erg boos en begon te schelden. (Waarop ik ook boos werd en zei dat als ze de regels niet kende ze zich niet in het verkeer moest begeven.) (neg.6)

Zomaar een praatje maken is er dus niet bij, er moet voor de meeste mensen een ingang zijn. De geldende norm van beleefde onoplettendheid vereist een ingang die dit doorbreekt. Het wordt dan legitiem om iemand aan te spreken. In het vervolg van deze paragraaf worden er uit de data een aantal open posities gehaald en beschreven. Ten eerste de hulpzoekende.

Iemand die hulp zoekt, en dit niet per se vraagt maar wel toont, kan gelegitimeerd aangesproken worden, het is dus een open positie. Iets uit een hoog schap pakken voor een invalide, een rolstoeler een heuvel op helpen of helpen zoeken naar en verloren huissleutel zijn allemaal situaties waarin het duidelijk is dat iemand hulp nodig heeft en het ook geboden kan worden, zoals ook in het volgende voorbeeld.

Ik hielp een jonge vrouw die met haar kind in een wandelwagen de trappen af probeerde te komen op weg naar de AH. Terwijl ik achteruit de trap af liep, staarde het kind me met grote ogen aan. Ook in de AH keek het meisje me na, zo lang als ze kon. Bij de kassa kwam ik ze weer tegen, toen lachte ze voorzichtig. Op weg naar de auto in de parkeergarage, zwaaide ze. (pos.24)

Het komt uiteraard ook voor dat de hulpbehoevende hulp vraagt. In dat geval is het echter geen open positie maar een legitimatie om iemand aan te spreken. Het heeft dus sterk te maken met het uiterlijk vertoon van hulpbehoevend zijn en niets met assertiviteit.

Een soortgelijke open positie is als er iets fout gaat met betrekking tot een individu. Hieruit volgt ook een hulpvraag, maar in tegenstelling tot de eerdere situatie gaat er hier iets acuut fout. Bijvoorbeeld iemand valt of iemand mist nog 50 cent bij het betalen aan de kassa. Hier gaat het dan niet om het uiterlijk vertoon als min of meer bewust iets maar ontstaat het door de situatie.

Zichtbaarheid, of saillantie, speelt bij de meeste vormen van open posities een rol. Naast de bovenstaande open posities waarin er zichtbaar iets gebeurt zijn er een aantal situaties waarin deze zichtbaarheid gekoppeld wordt aan een gemeenschappelijke identiteit. Hier zijn er zichtbare aanwijzingen dat er op basis van een gedeeld kenmerk of hobby interactie aan gegaan kan worden. Voorbeelden zijn allerlei vormen van opvallen zoals zwanger zijn, raar gekleed zijn en attributen zoals het hebben van kinderen, honden of een bepaalde auto.

Tijdens het tanken staat een man voor me met het zelfde type auto. Omdat je deze nog niet vaak ziet, valt dit meteen op. Het wordt onder het tanken een leuk gesprek met deze man over onze auto's. (pos.171)

De zichtbaarheid van deze opvallende kenmerken maakt het dat iedereen iets kan zeggen. De meest open positie is als het om een aantoonbaar gedeeld kenmerk gaat zoals in het bovenstaande voorbeeld. Maar ook vragen naar informatie, algemene opmerkingen en complimenten kunnen gelegitimeerd worden.

Er zijn ook open posities die niet met een algemene zichtbaarheid te maken hebben. Dan gaat het aan de ene kant om minder zichtbaarheid in de relationele sfeer en aan de andere om een algemene sfeer waarbij zichtbaarheid geen rol meer speelt zoals uitgelegd in de vorige paragraaf. In de meer relationele sfeer gaat het om open posities op basis van gemeenschappelijkheid. De gemeenschappelijkheid heeft in dit geval vaak een ruimtelijke inslag. Mensen komen uit dezelfde buurt of hebben hetzelfde reispatroon, zoals in het onderstaande citaat.

Ik werd aangesproken door een man een medereiziger, die ik vaak 's morgens bij de bushalte tegenkwam. Hij excuseerde zich en vroeg of ik Joods was zoals hij dacht. Hij had namelijk bij het opruimen van zijn oude krantenknipsels iets gevonden over de zesdaagse oorlog. Hij bleek een buurtbewoner te zijn. Het was een bijzondere ervaring een krant te krijgen uit die tijd. (pos.45)

Een tweede vorm van deze relationele open posities is er een waarbij zich een acute situatie of een probleem voordoet die rechtstreeks verband houdt met iemand anders. Dat kan een ruzie zijn of per ongeluk tegen iemand aanbotsen. Of, zoals in het volgende voorbeeld, de hond kan iets doen waardoor het contact opent.

Bij de Ranzijn: iemand die mij prettig weekeinde wenste nadat zijn hond aan mijn tas had gelikt, gewoon spontaan. (pos.133)

In de data zat ook een voorbeeld van een SEP. Bij een SEP kan men denken aan vervelende zwervers of dronken Britse toeristen, maar ook aan het onderstaande voorbeeld dat in het onderzoek wordt gegeven.

De idiootste ontmoeting heb ik samen met mijn vrouw en natuurlijk honden ondervonden op het Almeerderstrand. Een paar kerels deden een wedstrijdje wie het 1e klaarkwam. Op dat moment kwamen diverse schoolkinderen langs per fiets vanaf de 'tijdelijke' veerpont. Je snapt wel dat dat lachen was voor alle omstanders... De honden had ik gelukkig in bedwang aan de lijn! (pos.96)

Het gaat hier om een homo-ontmoetingsplek die voor een aantal mensen wel degelijk *someone else's problem* is. Het gaat dus ook niet om een ontmoeting maar dit illustreert een bovengrens, het wordt hier te moeilijk om tot een ontmoeting te komen.

In tegenstelling tot de open posities waar deze paragraaf over gaat zijn er ook gesloten posities. Dit zijn bewuste of onbewuste praktijken waarmee men probeert interactie te

vermijden. De belangrijkste vorm hiervan is bezig zijn met iets anders, zoals een krant lezen of een walkman ophebben. Ook het vermijden van de blik van de ander valt hieronder.

Lofland beschrijft in haar boek over vreemden (1973) het proces van wachten in een publieke gelegenheid waarbij ze drie tactieken van dit privatiseren noemt. Het brave meisje, dat stil een boekje leest, de onderzoeker, die alles op de locatie gaat onderzoeken en alles lezen, en de frutselaar, die met meegebrachte spullen aan de slag gaat. Zij proberen zichzelf daarmee onaanspreekbaar te maken. Het hebben van ontmoetingen ligt dus wel degelijk aan de kwaliteiten en openheid van de individuele personen, hier gaat de volgende paragraaf over.

Openstaan

De twee eerder genoemde manieren waarop de beleefde onoplettendheid doorbreken kan worden, zijn gefocust op respectievelijk de setting en de persoon die aangesproken wordt. Er kan echter ook gekeken worden naar de persoon die iemand aanspreekt.

Het opzoeken van interactie met vreemden is niet iets dat iedereen kan waarderen. Het meeste werk hierover is literair en kunstzinnig. Met name de Situationisten international zijn bekend om hun werk rond toeval en het beleven van de stad (Andreotti & Costa, 1996). Naast de voorwaarde dat er een inschatting gemaakt kan worden van de situatie is er dus ook een voorwaarde dat het gewaardeerd kan worden. Dit helpt bij het verkrijgen van een open houding die de beleefde onoplettendheid kan doorbreken.

Dit openstaan en de waardering voor toevallige ontmoeting is waarschijnlijk al in enige mate aanwezig bij mensen die uit zichzelf contact leggen met vreemden. Naast de situatie van acute noodzaak en de eerder genoemde gedeelde openheid en open posities ligt het met name aan het karakter van de persoon die het initiatief neemt tot ontmoeting en de eerder beschreven privatiseringstechnieken van de ontmoette.

Het kan dus ook zo zijn dat iemand uit het niets wordt aangesproken. De legitimering komt dan vaak achteraf. Dit is bijvoorbeeld het geval bij vragen naar de route of andere hulp. Hier wordt zelf het initiatief genomen maar gelijk daarbij een reden gegeven die een legitieme definitie geeft. In deze interactie is goed te zien dat men bij het vragen door een

privatiseringsschild moet komen en dat, als het duidelijk wordt wat er aan de hand is, is men opeens vriendelijk is.

Het kan ook zijn dat interacties worden aangegaan zonder een legitieme reden, dat wil zeggen een reden die te impliciet is of niet geaccepteerd wordt door de ontvanger. Voorbeelden zijn met name te vinden in de seksuele sfeer, waar dit in een café wel gelegitimeerd is, wordt dit in een bus vaak niet geaccepteerd. Deze manier van het doorbreken van beleefde onoplettendheid kan dan ook moeilijk zijn. Het komt nog meer dan anders aan op vaardigheden om een interactie soepel te laten verlopen.

Vaardigheid

Interacties kunnen dus beginnen vanuit de situatie, open posities en door mensen die bewust de norm doorbreken. Het feitelijke verloop van de interactie daarna hangt samen met de personen die de interactie aangaan. Er is dus sprake van enige vaardigheid of kwaliteit in het aangaan en in stand houden van interactie. De vaardigheden die gebruikt worden hebben betrekking op de regels die gemeend zijn met ontmoetingen en de omgang met de ander. Het kennen en gebruiken van deze regels maakt dat interactie soepel kan verlopen. De regels kunnen echter ook gebruikt worden om afstand te bewaren, schaamte op te roepen of juist een praatje te maken (Lofland, 1998).

Lofland noemt een vijftal principes die gelden bij interactie met vreemden. Sommige zijn reeds eerder genoemd en ze kunnen verschillen per tijd en plaats. Ten eerste de coördinatie van mobiliteit, dat wil zeggen dat iedereen onbewust bezig is niet tegen anderen op te botsen. Als tweede noemt zij de beleefde onoplettendheid. Een derde principe is de dominante rol als publiek bij het gedrag van anderen. Ten vierde een verplichting tot ingetogen behulpzaamheid, zoals de weg wijzen of iemand helpen opstaan. Als laatste het principe dat men beleefd omgaat met de onbekende ander. Deze principes zijn belangrijk om interactie soepel te laten verlopen maar het betreffen wel degelijk vaardigheden (Lofland, 1998).

Naast de hierboven genoemde principes die meer als gedragscodes gelden, zijn er ook meer basale vaardigheden nodig, zoals goed en leuk kunnen praten. Maar ook een gevoel voor de subtiliteiten van interactie en hun rol in een gesprek helpt bij het in stand houden en een

goed verloop ervan. Dit blijkt ook uit het onderzoek in Amsterdam (Broekhuizen & Jacobs, 2007) en Almere (Naber, 2008). De feitelijke persoon draagt van alle onderzochte variabelen het meest bij aan de hoeveelheid, het verloop en dus vermoedelijk ook de gevolgen van toevallige ontmoetingen.¹

Concluderend kan er gezegd worden dat er in de eerste plaats de mogelijkheid moet zijn om onbekenden terloops tegen te komen. Om hieruit interacties te laten ontstaan moet er iets gebeuren dat hier aanleiding voor geeft. Dat kan zowel iemand zijn die spontaan interactie aangaat als wel een situatie die interactie aanmoedigt. Als er eenmaal interactie bezig is, zijn het met name persoonlijke kwaliteiten die de interactie domineren en de gevolgen van interactie vormgeven.

¹ respectievelijk Beta = .44 & P = .00 en Beta = .35 & P = .00

Gevolgen van ontmoeting

In de vorige hoofdstukken is uitgelegd wat toevallige ontmoetingen zijn en wat de voorwaarden ervoor zijn. In dit hoofdstuk wordt er gekeken naar de gevolgen van een toevallige ontmoeting. Wat doen deze vluchtige ontmoetingen met hun deelnemers? De gevolgen zijn verzameld uit de literatuur en waar er overlap is gesteund door het onderzoek in Almere. Er is niet veel overlap omdat er hier een scheve verhouding is tussen de incidentele waarnemingen van het onderzoek en de effecten die zich op een langere termijn voordoen. De lijn die in dit hoofdstuk gevolgd wordt is van de meer acute directe gevolgen op dat moment naar leer- en vormingseffecten op de langere termijn. Hierna wordt ingegaan op het meer algemeen versterkend effect dat toevallige ontmoetingen op meerdere niveaus hebben. In het laatste deel wordt het perspectief omgedraaid door te kijken wat hieraan gemist wordt bij een teloorgang van het publieke domein.

Acute gevolgen

Zoals eerder beschreven zijn toevallige ontmoetingen vaak het directe gevolg van iets dat er gebeurt. Er is dus een zekere noodzaak voor het hebben van interactie. De directe gevolgen van interactie zijn dan ook het oplossen van de noodzaak tot interactie.

Een Engelse toerist wilde naar het nieuwe winkelcentrum. Ik heb haar de weg gewezen! Korte ontmoeting, maar wel leuk! (pos.40)

Het meest evidente voorbeeld is hierboven aangehaald. Er is een concrete vraag of situatie waarin iemand hulp nodig heeft. Dit lost voor de vrager een praktisch probleem op. Het oplossen daarvan is soms leuk en soms minder leuk, maar wel een korte termijn gevolg. Deze korte hulpsituaties vallen onder Lofland's principe van ingetogen behulpzaamheid.

Een andere veel voorkomende situatie is het wachten in tal van situaties. Dit loopt meestal uit op een praatje. Het directe gevolg hier is de tijd sneller voorbij laten gaan. Al dan niet met een leuk of saai gesprek, het is een vorm van "wachtverzachter".

Het kan wel zo zijn dat er naast het oplossen van de praktische gevolgen een langduriger praktisch effect optreedt (effecten die in latere paragrafen worden beschreven zijn zelf

langdurig). De kennismaking in het kader van bijvoorbeeld het wachten op de bus kan een blijvende band tot gevolg hebben.

Ik ontmoette enige jaren geleden een man op de bushalte in Almere, we raakten in gesprek (bus was te laat, dan heb je gezamenlijk wat te mopperen) de man vertelde dat hij naar een uitvoering in Amsterdam ging van zijn accordeonvereniging, ik vertelde dat ik al jaren op zoek was naar een accordeonleraar, hij nodigde mij uit om eens langs te komen op een verenigingsavond in Almere, ik worstel nu al weer 3 jaar met de accordeon. (leraar gevonden via deze toevallige ontmoeting) 't is een stom verhaal maar voor mij een leuke herinnering. (pos.37)

Naast de acute praktische gevolgen zijn er ook emotionele gevolgen. Een veel genoemd (Broekhuizen & Jacobs, 2007, Naber, 2008) en beschreven gevolg is de “heerlijke dag ervaring” (Muller, 2002). Het hebben van een aantal leuke ontmoetingen geeft een prettig gevoel. Muller spreekt in dit verband van “de warme stad”, het positieve gevoel dat alle terloopse contacten in het publieke domein teweeg brengen.

Andersom zijn er ook negatieve gevoelens die men aan een toevallige ontmoeting kan overhouden. Dit gebeurt vaak in de sfeer van opvoeding, het verkeer of een kort lontje.

...toen zei ik tegen ze: Was dat nou nodig om die kinderen zo aan het schrikken te maken?! Nou, ik kreeg me toch een grote mond, waar ik me wel niet mee bemoeide en dat het toch niet bij mij was gebeurd. ... Ik fietste door, maar voelde me wel onprettig door deze ontmoeting en de agressie die de jongens lieten zien. (neg.56)

De verhouding tussen positieve en negatieve ontmoetingen is niet onderzocht. Uit de antwoorden op de open vraag naar negatieve ontmoetingen blijkt wel dat deze minder goed onthouden worden. De antwoorden zijn ook minder lang en het onderscheid tussen een negatieve gebeurtenis waar een leuke ontmoeting uit volgt of een simpelweg negatieve ontmoeting is niet duidelijk voor de respondenten.

Leereffecten

Een tweede meer praktisch gevolg van toevallige ontmoetingen is een leereffect. Zowel Goffman als Lofland spreken van vaardigheden die invloed hebben op het verloop van interactie, zoals ook eerder genoemd. De toneelanalgie van Goffman lijkt hier te zeggen dat met goed opletten, een goede voorbereiding en oefening de kunst van toevallige

ontmoetingen meester gemaakt kan worden (Goffman, 1959). Dit is met name het geval voor het verloop van de interactie en de acute gevolgen daarvan.

Het leereffect is mede van belang omdat juist de persoon zelf een grote invloed heeft op het verloop van toevallige ontmoeting zoals in de laatste paragraaf van het vorige hoofdstuk is beschreven. Hoe beter iemand is in deze vaardigheden hoe leuker interactie kan zijn en hoe meer interactie er aangegaan wordt.

De vaardigheden waar het omgaat zijn het inschatten van de situatie en de ander, de interactie soepel laten verlopen en de interactie netjes afsluiten. Daarnaast leert men mogelijk ook hoe een interactie leuker te maken maar ook hoe te privatiseren zodat interactie vermeden kan worden. Hier wordt de ander dan niet uitgesloten maar kan men middels een actieve houding omgaan met de ander, ook al wordt daarmee geprobeerd de interactie te vermijden.

Een ander leereffect dat plaatsvindt is het afkijken bij andere interacties. Hier kan ook gezien worden hoe goede of juist slechte interacties verlopen en dit draagt bij aan de eigen vaardigheden wat betreft het inschatten van de situatie en het in stand houden van een definitie.

Thuis voelen

Naast acute gevolgen en leereffecten zijn er ook vormingseffecten. Dit zijn leereffecten die zich op een veel onbewuster niveau afspelen en veel meer interacties nodig hebben om tot wasdom te komen. Hieronder worden twee van deze vormingseffecten onderscheiden, het thuis voelen en cognitieve cohesie. In deze paragraaf wordt het thuis voelen behandeld.

Interacties geven het gevoel te behoren tot de publieke wereld (Muller, 2002). De toevallige ontmoetingen kunnen een thuisgevoel bewerkstelligen. Hiervoor moeten interacties plaatsvinden waarin iemand zich redelijk zeker voelt en die ook vaker plaatsvinden. Een goede basis voor dit soort interacties zijn gemeenschappelijkheden. Bijvoorbeeld het wonen in dezelfde buurt of het forensen op dezelfde bus. Het tegenkomen van deze mensen geeft een gevoel van herkenning en in het verlengde daarvan een gevoel van op een eigen plek zijn.

Blokland spreekt van een aanverwant thema 'publieke familiariteit' (Blokland, 2005). Iets waar ook Milgram (1977) en Muller (2002) over spreken en dat ook in de empirie is te onderscheiden:

Al jarenlang sta je met dezelfde mensen op dezelfde tijd op de pont. Nooit spreek je deze mensen aan tot laatst de pont stuk was. Dan kom je in contact met mensen door te vragen wat er aan de hand is en dat is de start van een leuk gesprek. Vanaf dat moment heb ik iedere dag leuke gesprekken op de pont met deze jongen. (pos.205)

De medeforensen waar hier over gesproken wordt, zijn in de loop der jaren herkenbaar geworden. Juist de kleine dagelijkse interacties van het navigeren door de openbare ruimte en een plek zoeken op de pont hebben het mogelijk gemaakt dat er bekende vreemden (familiar strangers) ontstaan. Zij gaan tot de plek en het ritme van alledag behoren en delen daarmee een stukje biografie. Waar ze dus feitelijk onbekend blijven, dragen zij wel bij aan het thuisgevoel. In het bovenstaande voorbeeld wordt duidelijk dat dit dan ook de personen zijn die men aanspreekt, juist omdat er al enige vertrouwdheid is met die personen. Het gaat hier vooral om het bekend zijn en vertrouwd voelen met de sociale omgeving waarin men zich bevindt. Het geeft een mate van voorspelbaarheid en controle die er ook is bij mensen die men beter kent.

Goffman spreekt tevens over het privatiseren van het publieke domein in een ruimtelijke zin. Het bekend zijn met de sociale en fysieke omgeving geeft een claim op de ruimte. De ruimte is toegeëigend en men voelt zich een gastheer in het gebied (Goffman, 1966). Er liggen psychologische claims op het gebied. Muller noemt dit symbolische toe-eigening. Er wordt een eigen stuk van de wereld afgebakend dat belangrijk is voor die persoon, dit heet de habitat (Muller, 2002). Dit maakt ook dat zij meer mensen helpen en aanspreken.

Het thuisgevoel heeft niet per se betrekking op het eigen huis of de eigen buurt. Het kan ook een gebied rond het werk of studie zijn of zelfs een bepaalde stad. Het gaat erom dat men bekend wordt met de gewoontes en regels die gelden in die gebieden. Hierdoor ontstaat er een zekere vertrouwdheid dat men alle interacties aan kan in dat gebied. Dit is het thuisgevoel.

Sommige ontmoetingen zijn minder toevallig dan andere, ook deze dragen bij aan het thuisgevoel maar die zijn niet het onderwerp van deze thesis. Een grensgeval is bijvoorbeeld

de eigen buurt. Buurtbewoners hoeven niet per se opgezocht te worden maar ontmoet men tijdens dagelijkse beslommeringen. Het gaat hier om een tussenpositie vanaf het georganiseerde en de willekeur van vreemden die er dagelijks in een stad te ontmoeten zijn. Bij het ontmoeten in de dagelijkse beslommeringen ligt het accent niet op het ontmoeten maar gebeurt dit vanzelf in de situatie. Ook hier lijkt een toevallige ontmoeting bij te dragen. Al is dit een makkelijkere vorm omdat er al wel een gemeenschappelijkheid van de buurt aanwezig is.

Al gaat het in deze paragraaf wel degelijk om verbinden, het gaat niet per se om directe bindingen met personen. Het gaat om een algemene verbondenheid met diversiteit en de patronen in het eigen leven. Een deel is wel degelijk verbonden aan personen in de vorm van bekende vreemden, maar een groter deel is verbonden aan, deels geordende, vreemden. Het gaat daarbij niet om de directe biografische verbinding met één onbekende maar om verbondenheid met diversiteit. Hierdoor vormt er een inzicht in deze diversiteit om zo een thuisgevoel te verkrijgen. Er ontstaat vertrouwen in het eigen kunnen wat betreft het omgaan om diversiteit zoals dat in het dagelijks leven wordt aangetroffen. Aan de andere kant mag dit niet ontaarden in een statische, starre vorm van thuisgevoel. Het gaat om de omgang met diversiteit en de dynamiek daarin. Het vergt daarom enig relativiseringsvermogen, dit wordt verder uitgewerkt in de volgende paragraaf.

Cognitieve cohesie

Het tweede vormingseffect is het ontwikkelen van cognitieve cohesie. Cognitieve cohesie is een term die Duyvendak (2002) gebruikt. Hij bedoelt hiermee, in tegenstelling tot sociale cohesie, dat het gaat om een besef van vreemden. Het accepteren dat er steeds anderen zullen zijn. Met die ander hoeft men verder niets, wat bij sociale cohesie wel verondersteld wordt. Dit lijkt op de accepterende houding die Lofland (1998) noemt.

Het gaat hier niet om een bewuste getrachte maar om een onbewuste norm. Plotselinge interacties hebben geen voorbereiding (Paulle, 2005), er wordt intuïtief gehandeld. Vaak wordt achteraf pas bedacht wat een goede manier van handelen was. Hier is ervaring met het specifieke, maar ook interacties met onbekenden in het algemeen, van belang. Zoals

Scott zegt²; “het is goed af en toe een regeltje te breken zodat wanneer het een keer nodig is je een regel kunt breken.”. Dit zou ook het geval kunnen zijn met interacties met onbekenden, als je ervaring opdoet kan men bij een toevallige ontmoeting met de liefde van je leven of een overvaller snel een inschatting maken en reageren.

Tevens geldt dit relativeringsvermogen als vaardigheid bij het in stand houden van interacties. Binnen een gesprek is de flexibiliteit nodig om andere invalshoeken te snappen of in ieder geval te accepteren. Hier is de kunst om zowel de eigen ideeën als die van de ander ondergeschikt te maken aan de interactie. De confrontatie die plaatsvindt bij toevallige ontmoeten wijst op andere ideeën en waarheden die dus ook blijken te bestaan. Intimi kunnen dit wel prediken maar zij kunnen niet de ervaring hiervan geven (Lofland 1998). Alleen bij ontmoetingen met vreemden kan er ervaren worden dat men ondanks deze verschillen wel deel uitmaakt van de samenleving (Sennett, 1977). Het volgende citaat illustreert dit.

... gisteren met een zwaar gesluierde mevrouw bij de schoenenwinkel. Ik liep met blote voeten in mijn schoenen en zij had geitenwollen sokken. Beiden pasten we laarsjes en schoten in de lach over mijn onorthodoxe onbeklede voeten. En zij zei met enige zelfspot. "Ik ben wel erg goed verpakt". Daarna hebben we nog een poosje staan praten over verschillen en overeenkomsten, een leuke ontmoeting. (pos.126)

Waar het in het vorige paragraaf nog ging om verbinden met diversiteit gaat het hier eerder om loslaten van het eenzijdige. Het thuisvoelen en cognitieve cohesie lijken daarmee twee uiterste op dezelfde as. Beide uitersten roepen daarbij meer wrijving op dan een middenpositie. Om niet steeds te botsen met vreemden of terug te trekken in de privé sfeer is enige relativering nodig en aan de andere kant is er ook enige verbondenheid nodig met de lokale regels. Om niet te botsen is er zowel thuisgevoel als cognitieve cohesie nodig en deze ontstaan in het ervaren van toevallige ontmoetingen.

Versterkend effect

Toevallige ontmoetingen lijken met name een versterkend effect te hebben. Het merendeel van de ontmoetingen vindt plaats onder mensen die ervoor openstaan. Het zijn dan ook

² Vrij vertaald naar een publiekslezing van Scott op 14 februari 2008 in de Felix Meritis te Amsterdam.

deze mensen, die toevallige ontmoetingen steeds meer waarderen. Er vinden ook ontmoetingen plaats met mensen die er minder open voor staan. Dat gebeurt vooral wanneer de situatie dit opdringt of de ander initiatief neemt. Als dit leuke ontmoetingen zijn ontstaat er een mogelijk groei-effect. Mensen worden er mogelijk meer open van of stellen hun beeld van de ontmoette groep bij. Het zou op deze manier een bewustzijn van diversiteit kunnen opleveren. Het versterkt het openstaan voor interacties, de benodigde vaardigheden en het relativiseringsvermogen.

Andersom kan dit versterkende effect ook juist tegenstellingen vergroten. Als interactie met vreemden niet soepel verloopt, kunnen stereotypen versterkt worden en het beeld van de ander juist erger maken. Het voedt daarmee de wij-zij tegenstelling (RMO, 2005) en daarmee de hang naar een tactiek van privatisering. Deze niet soepel verlopende interacties kunnen mensen ook leren met wie het moeilijk is interacties soepel te laten verlopen of met wie interacties vermeden moeten worden. Het versterkt de vaardigheden van het inschatten van de definitie van situaties.

Hier is het mogelijk nuttig een onderscheid te maken tussen verschillende aanleidingen van interactie. Waar deze ontstaat door druk uit de situatie is er mogelijk een grotere gemeenschappelijkheid gecreëerd voor interactie dan wanneer men in gesprek komt op straat. Een gesprek tijdens het wachten zal eerder gewaardeerd worden dan zomaar aangesproken worden op straat met romantische bedoelingen. De onderzoeken waar deze thesis op gebaseerd is, zijn echter niet gedetailleerd genoeg om hier verder over te kunnen uitweiden.

Het afkijken van positieve voorbeelden op straat en interactie als gevolg van de situatie zouden het versterkende effect een meer positieve tint geven. Al is het huidige klimaat niet erg goed door de toenemende privatisering van de openbare ruimte en het überhaupt minder besteden van tijd in die openbare ruimte. Wanneer er echter wel iets gebeurt in die openbare ruimte, versterkt dit de aanleiding tot interacties die op hun beurt weer de vaardigheden versterken. Zoals Gehl zegt; "Something happens because something happens" (2006).

Voorwaarden en gevolgen

Het in de vorige paragraaf besproken versterkende effect is de binding tussen de verschillende hoofdstukken van deze thesis. Er zijn een aantal voorwaarden voor ontmoeting die zichzelf in de gevolgen versterken. In de volgende paragraaf wordt dit verband verder uitgewerkt. Dit zal gebeuren door te kijken wat de teloorgang van het publieke domein voor gevolgen heeft.

Het publieke domein, zoals uitgelegd in het eerste paragraaf van hoofdstuk twee, is een voorwaarde voor toevallige ontmoetingen. Ten eerste omdat men überhaupt vreemden moet tegenkomen, maar ook omdat hier de complexiteit is waarin de ontmoetingen zich voordoen.

Het publieke domein zoals dit beschreven is, staat echter onder druk. Een toenemend accent op veiligheid en controle te samen met de technologische mogelijkheden hiervoor, maakt dat er minder verschillende mensen in ruimtes komen die daar minder verschillende dingen kunnen doen. Ruimte krijgt daarmee een privaat karakter wat niet alleen zorgt voor een beperkt aantal mensen maar ook voor meer dezelfde mensen. Complexiteit neemt zo af. Diversiteit is niet meer echt aanwezig of in ieder geval niet zichtbaar in het leven van alledag (Sennett, 1977, Lofland, 1998, Reijndorp, 2002, De Cauter, 2004).

Het verdwijnen van het publieke domein als sociale ruimte heeft ingrijpende gevolgen voor toevallige ontmoetingen. Ten eerste zal het ontmoeten van onbekenden veel meer op een intentionele en minder willekeurige basis plaatsvinden. Het is niet de onbekende die zomaar in de dagelijkse gang van zaken ontmoet wordt, maar nieuwe leden van bestaande netwerken, mensen waarmee al duidelijk iets gedeeld wordt. Zo is de ontmoeting minder willekeurig, alleen de sterke bindingen worden versterkt, het is een sneeuwbaaleffect in plaats van willekeurige vlokken. Dit heeft gevolgen voor het evenwicht tussen het thuis voelen dat hierdoor versterkt wordt en de cognitieve cohesie die juist afneemt.

Er ontstaat een minder gemêleerd beeld van de wereld en ook de vaardigheden om hiermee om te gaan verdwijnen. De mindere bekendheid en oefening met de omgang met interactie met vreemden maakt dat het moeilijker wordt. Dit terwijl juist deze persoonlijke vaardigheden de uiteindelijke doorslag geven in het verloop van de ontmoetingen.

De samenleving zal niet vrij zijn van deze ontmoetingen met onbekenden. De samenleving is zo divers dat het daarom niet te vermijden is de ander af en toe tegen te komen. De mens leent zich niet voor de wrijvingsloze samenleving die daarvoor nodig is. Daarvoor zijn mensen niet conformistisch genoeg en zal er dus vanzelfsprekend diversiteit ontwikkelen. In de huidige samenleving waar alle mogelijke levenspaden open staan is het haast ondenkbaar dat hij zo geordend kan worden dat de ander volledig te vermijden is.

Hier komt het advies van Scott weer terug, gezien diversiteit niet in zijn geheel te vermijden is, is het slimmer er aan te wennen in kleine stapjes. Hier kan gezegd worden dat er een zekere dialectiek in toevallige ontmoetingen zit. Deze zit zowel in de versterkende relatie van voorwaarden en gevolgen die elkaar versterken als in de relatie tussen stedelijkheid en het belang van toevallige ontmoetingen. Stedelijkheid bestaat voor een deel uit deze ontmoetingen, maar het is ook stedelijkheid die maakt dat ze kunnen plaatsvinden. Ook zijn de ontmoetingen nodig om een verbondenheid met die stad te creëren waar de stad juist zorgt voor de anonimiteit die vrij maakt. Ook hierin moet een evenwicht worden gevonden.

De neiging naar sterke bindingen en uitsluiting van de ander maakt dat confrontaties met die ander harder worden. Het zou daarom goed zijn de ander daarom beperkt toe te laten. Toevallige ontmoetingen in het publieke domein zijn hierin het meest voor de hand liggend. Andere manieren om hier invloed op uit te oefenen zijn minder willekeurig, wat de balans doet overslaan naar het thuisgevoel. Ook zijn toevallige ontmoeten geen activiteit op zich maar een deel van het leven van alledag. Hier worden de vaardigheden geleerd die nodig zijn om met deze interacties om te gaan. In sommige gevallen worden deze interacties ook gewaardeerd maar zij dragen ook bij aan bredere acceptatie van deze diversiteit in de vorm van cognitieve cohesie en versterken het thuisgevoel in de diverse samenleving die Nederland is.

Conclusie

Interactie bestaat uit het in stand houden van de gedeelde definitie van de situatie waarin mensen zich tezamen bevinden. Om dit goed te kunnen doen wordt er gekeken welke rollen er gepast zijn en worden deze zo goed mogelijk uitgevoerd. In het geval van interactie met vreemden wordt dit moeilijker omdat er vooraf geen informatie bekend is. De enige aanwijzingen die er zijn, moeten ter plekke worden waargenomen.

Hiervoor kijkt men naar de setting, de situatie en de persoon met zijn voorkomen en uiterlijk. Als de situatie goed ingeschat wordt, dat wil zeggen er is een kloppende definitie, dan kiest men een passende rol en verloopt de interactie soepel. Is dit niet het geval, dan verloopt de interactie stroef of valt uit elkaar, mogelijk gepaard met een beschaming van de deelnemers.

Voordat de interactie plaatsvindt moet hij eerst geopend worden. Het openen gebeurt door de deelnemers zelf maar de aanleiding of legitimatie kan op verschillende niveaus plaatsvinden. De omgeving of situatie kan het opdringen, er ontstaat dan een gedeelde openheid waarin iedereen elkaar kan aanspreken. Het kan ook zijn dat een specifiek persoon (tijdelijk) legitiem kan worden aangesproken, een open positie. Het kan ook zijn dat iemand een interactie aangaat door zelf de interactie te openen omdat hij een acuut probleem heeft, of zelfs zonder legitimatie iemand aanspreekt.

De gevolgen van interacties zijn sterk verbonden met de voorwaarden van diezelfde interacties, het gaat met name om een versterkend effect. Dit geldt voor alle niveaus, zowel voor de aanwezigheid van publiek domein als het ontwikkelen van de benodigde vaardigheden.

De gevolgen, naast de acute praktische gevolgen en een leereffect, zijn met name het ontwikkelen van een thuisgevoel en cognitieve cohesie. Dit zijn twee uitersten van dezelfde as waar het midden in gevonden dient te worden. Beide zijn nodig om leuke toevallige ontmoetingen aan te gaan en in stand te houden, maar beide worden ook ontwikkeld en versterkt door die ontmoetingen.

Toevallige ontmoetingen kunnen al naar gelang de situatie, de aanleiding en de vaardigheden van de betrokken personen sterk in effect verschillen. Ook de eigen ideeën met betrekking tot het inschatten van de situatie spelen een grote rol. Daarmee kan het ook negatieve ideeën versterken maar ook doorbreken door het laten zien van positieve voorbeelden en interacties die zich opdringen en wel goed verlopen.

Al met al dragen ontmoetingen bij aan een accepterende en soms zelfs waarderende houding ten aanzien van vreemden in de openbare ruimte. De stad met haar anonieme vreemden kan op deze wijze als warm worden ervaren. In de huidige samenleving waarin steeds meer diversiteit aanwezig is en de meerderheid van de mensen in de stad woont, is het haast onmogelijk deze vreemden in het geheel te vermijden. Het is daarom een goed idee te leren omgaan met vreemden. Toevallige ontmoetingen kunnen hierin een belangrijke bijdrage leveren omdat er minder sprake is van selectie en ze deel uitmaken van het eigen dagelijkse ritme.

Hiertoe is een eventuele bedreiging van het publieke domein, de voedingsbodem voor toevallige ontmoetingen, ongewenst. Juist in deze tijd van diversiteit is het van belang dat deze ontmoetingen plaatsvinden. Hiervoor zijn publieke ruimtes van een stad nodig, om met Sennett (1989) te eindigen:

“It’s a place that implicated how one derives one’s ethics, how one develops a sense of justice, and most of all how one learns to talk with and learn from people who are unlike oneself, which is how a human being becomes human.”

Referenties

- Adams, D. (1979). *Hitch hikers guide to the galaxy*. London: Pan books.
- Andreotti, L., & Costa, X. (Eds.). (1996). *Theory of the derive and other situationist writings on the city*. Barcelona: ACTAR.
- Blokland, T. (2005). Meer plekken voor korte ontmoetingen. *Tijdschrift voor de sociale sector*, pp. 4-9.
- Blokland, T. (2006, december). Ogen op straat. *MO samenlevingsopbouw*, pp. 36-40.
- Broekhuizen, J., & Jacobs, E. (2007). *Toevallige ontmoetingen*. Amsterdam: O+S.
- Collins, R. (2004). *Interaction ritual chains*. Princeton: Princeton university press.
- De Cauter, L. (2004). *De capsulaire beschaving, over de stad in het tijdperk van de angst*. Rotterdam: Nai Uitgevers.
- Dehmerath, L. & Levinger, D. (2003). The social qualities of being on foot. *City & community*, pp. 217-237.
- Gehl, J. (2006). *Life betweenbuildings*. Copenhagen: Danish architectural press.
- Goffman, E. (1966). *Behavior in public places*. New York: The free press.
- Goffman, E. (1959). *The presentation of self in everyday life*. Garden city: Doubleday Anchor.
- Jacobs, J. (1992). *The death and life of great American cities*. New York: Vintage.
- Lofland, L. (1973). *A world of strangers, order and action in urban public space*. New York: Basic books.
- Lofland, L. (1998). *The public realm, exploring the city's quintessential social territory*. New York: Aldine.
- Milgram, S. (1977). *The individual in a social world*. Reading: Addison-Wesley Publishing.
- Muller, T. (2002). *De warme stad*. Utrecht: Jan van Arkel.

Naber, N. (2006). *De agogische stad, culturele maatschappelijke vorming en het publieke domein*. Ongepubliceerd manuscript. Hogeschool van Amsterdam, Amsterdam.

Naber, N. (2008). *Toevallige ontmoetingen in Almere*. Almere: Onderzoek en statistiek.

Paulle, B. (2005). *Anxiety and intimidation in the Bronx and the Bijlmer, An ethnographic comparison of two schools*. Chicago: Chicago University Press.

RMO. (2005). *Niet langer met de ruggen naar elkaar*. Den Haag: Sdu.

Schudson, M. (1984). Embarrassment and Erving Goffman's idea of human nature. *Theory and society*, pp. 633-648.

Scott, J. (1998). *Seeing like a state, how certain schemes to improve the human condition have failed*. New Heaven: Yale university press.

Sennett, R. (1977). *The fall of public man*. New York: Alfred A. Knopf.

Sennett, R. (1989). Civitas of seeing. *Places*, pp. 82-84.

Soenen, R. (2006). *Het kleine ontmoeten, over het sociale karakter van de stad*. Antwerpen: Garant.